Scientific-Research Quarterly Siasat-e Motalieh
14th Year, No. 53, 2026

Discourse Analysis of the Works of the Freedom Movement of Iran during the Islamic Revolution

Mohammad Rahimian[1], Mohammad Ali Ranjbar[2], Zeinolabedin Khedmati Bidgoli[3]

[1] *Postdoctoral Researcher, Department of Political Science, Shahed University, Tehran, Iran* ***(Corresponding author).*** *m.rahimian@shahed.ac.ir*
[2] *Assistant Professor, Department of Political Science, Baqir al-Olum University, Qom, Iran. Ranjbar@bou.ac.ir*
[3] *Assistant Professor, Faculty of Humanities, University of Kashan, Kashan, Iran. z.khedmati@kashanu.ac.ir*

Abstract

This study analyzes the discourse in the works of the Freedom Movement of Iran during the Islamic Revolution, drawing on James Paul Gee's theory of discourse analysis. Employing a discourse-analytical approach, it examines these works through the seven questions in Gee's framework. The findings indicate that, in relation to the first question, the authors foreground tawhid (divine unity), religious worship, the Day of Resurrection, and the widespread, nationwide character of the protests. Regarding the second question, they construct identities associated with worldly-minded individuals, teachers, educators, and military personnel. In relation to the third question, they explain the relationship between religious and modernist groups, as well as Ayatollah Taleghani's relationship with and understanding of Imam Khomeini. Regarding the fourth question, they establish associations among beards, cloaks, and turbans, and draw connections between the Qur'anic surah Al-Nazi'at (Those Who Pull Out) and the country's political circumstances. In relation to the fifth question, they discuss the prophets' goal-oriented actions, solidarity-oriented actions involving all segments of the nation, whether Shi'i or non-Shi'i, and living organisms' interactions with their environments and the relationship of these interactions to evolution. Regarding the sixth question, the authors critically examine Islamic scholars' and jurists' arguments concerning the relationship between divine unity and science. They also criticize international institutions' policy of silence and failure to address the protests in Iran. Finally, in relation to the seventh question, they privilege three discourses as appropriate: humanity's primordial belief in a Creator, the emergence of a continuous internal and cultural revolution among the people, and the gradual evolution of living organisms.

Keywords: Islamic Revolution of Iran, Freedom Movement of Iran, Seyyed Mahmoud Taleghani, Mehdi Bazargan, Yadollah Sahabi.

Received: 2025-07-18 ; **Received in revised form:** 2025-11-02 ; **Accepted:** 2025-11-21 ; **Published online:** 2026-03-30
https://doi.org/10.22034/sm.2026.2036388.2219
© the authors
http://sm.psas.ir **Article type:** Research Article
Publisher: Political Studies Association of the Seminary

فصلنامه علمی - پژوهشی سیاست متعالیه
سال ۱۴، شماره ۵۳، ۱۴۰۵

تحلیل گفتمان آثار نهضت آزادی در فرایند انقلاب اسلامی

محمد رحیمیان[۱]، محمدعلی رنجبر[۲]، زین‌العابدین خدمتی بیدگلی[۳]

[۱] پژوهشگر پسادکتری، گروه علوم سیاسی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران (**نویسنده مسئول**). m.rahimian@shahed.ac.ir
[۲] استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، قم، ایران. Ranjbar@bou.ac.ir
[۳] استادیار، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران. z.khedmati@kashanu.ac.ir

چکیده

هدف پژوهش حاضر تحلیل گفتمان آثار نهضت آزادی ایران در فرایند انقلاب اسلامی بر اساس نظریه جیمز پل جی است. روش پژوهش تحلیل گفتمان بوده و یافته‌ها نشان می‌دهد که با توجه به هفت سؤال نظریه پل جی در آثار و کتب نهضت آزادی، در سؤال نخست نویسندگان مفاهیمی همچون توحید، عبادات، قیامت، همه‌گیری و سراسری بودن اعتراضات در کشور را مهم و برجسته ساخته‌اند. در سؤال دوم نویسندگان مفاهیمی همچون دنیاپرستان، معلمان، فرهنگیان و ارتشیان را به‌عنوان یک هویت نشان می‌دهند. در سؤال سوم ارتباط دسته متدین و دسته متجدد و رابطه و شناخت آیت‌الله طالقانی با امام خمینی را توضیح می‌دهند. در سؤال چهارم نویسندگان برقراری پیوند ریش، عبا، عمامه، پیوند میان سوره «والنازعات» و وضعیت سیاسی کشور را شرح می‌دهند. در سؤال پنجم نویسندگان کنش معطوف به هدف انبیاء، و کنش معطوف به همبستگی را از تمام نیروهای ملت اعم از شیعه یا غیرشیعه، کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل را توضیح می‌دهند. در سؤال ششم نویسندگان نگاه انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم، انتقاد از سیاست سکوت و عدم توجه نهادهای بین‌المللی به مسئله اعتراضات در ایران را توضیح می‌دهند. در سؤال هفتم نویسندگان گفتمان اعتقاد بشر از ابتدا به خالق، شکل‌گیری یک انقلاب دائمی درونی و فرهنگی در مردم، گفتمان تکامل تدریجی موجودات زنده را مناسب و دارای امتیاز می‌دانند.

واژه‌های کلیدی: انقلاب اسلامی ایران، نهضت آزادی، سید محمود طالقانی، مهدی بازرگان، یدالله سحابی.

استناد به این مقاله: رحیمیان، محمد؛ رنجبر، محمدعلی؛ خدمتی بیدگلی، زین‌العابدین (۱۴۰۵). تحلیل گفتمان آثار نهضت آزادی در فرایند انقلاب اسلامی. *سیاست متعالیه*، ۱۴(۱): ص۸۱-۱۰۰. https://doi.org/10.22034/sm.2026.2036388.2219

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷ ؛ **تاریخ اصلاح:** ۱۴۰۴/۰۸/۱۱ ؛ **تاریخ پذیرش:** ۱۴۰۴/۰۸/۳۰ ؛ **تاریخ انتشار:** ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

ناشر: انجمن مطالعات سیاسی حوزه **نوع مقاله:** پژوهشی http://sm.psas.ir

© the authors

مقدمه

پیش از پیروزی انقلاب اسلامی، کنشگران و روشنفکران سیاسی به دنبال هژمونی گرایش‌های فکری خود به‌انحاء مختلف بودند. در این راستا، نمایندگان گفتمان‌ها سعی بر آن داشتند که ایدئولوژی و تفکر خود را در بین آحاد مردم و فضای انقلابی جامعه مسلّط نمایند. ناظر به فضای روانی و سیاسی پیش از انقلاب اسلامی، هر اثری ازجمله کتاب، جزوه، شعر، رمان، سخنرانی و نوار کاست توانایی تحریک و برانگیختن جامعه را مهیاء می‌کرد. کتاب، مهم‌ترین و اثرگذارترین منبع در بین کنشگران و روشنفکران نقش ویژه‌ای در جامعه انقلابی ایفا می‌نمود. کتاب در ترویج و بسط گفتمان انقلابی در میان گروه‌ها، جریان‌ها، احزاب ملی‌گرا، چپ و مذهبی تأثیر مهمی داشت. در میان احزاب و گروهای سیاسی، یکی از گروه‌های سیاسی اسلام‌گرا در فرایند انقلاب اسلامی، نهضت آزادی ایران بود.

در اوایل دهه ۴۰ شمسی، تعدادی از نیروهای اسلام‌گرا مانند مهندس مهدی بازرگان، آیت‌الله سید محمود طالقانی و دکتر یدالله سحابی که از نیروهای عضو جبهه ملی و دارای گرایش مذهبی بودند، از نهضت مقاومت ملی خارج شدند و گروه سیاسی جدیدی با عنوان نهضت آزادی تشکیل دادند. فعالیت‌های نهضت آزادی در داخل کشور بین سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ براساس مشیء مسالمت‌آمیز و آگاهی‌بخش استوار بود و به انتشار تعدادی کتاب، اعلامیه، بیانیه، نشریه و برگزاری برخی سخنرانی‌ها و مجالس مختلف خلاصه می‌گردید. نهضت آزادی، سازمانی بود که طیفی از نیروهای مذهبی- ملی را در خود جمع کرده و شرایط مبارزه، زمینه طرح موضوعات عقیدتی را به‌صورت شفاف و دقیق ایجاب نمی‌کرد، ولی به‌تدریج در سالیان بعد این مواضع دقیق‌تر شد. به گونه‌ای که طیف‌های فکری مختلفی را در نهضت آزادی مورد شناسایی قرار داد. به‌عبارت دیگر، در درون نهضت آزادی جریان‌های فکری مختلفی حضور داشتند؛ به‌طوری که این نهضت را نمی‌توان یک جریان فکری واحد یا خط واحدی قلمداد کرد (فوزی، ۱۳۸۳، ص۸۸). کتاب به‌عنوان یکی از مکانیزم‌های مسالمت‌آمیز جهت آگاهی‌بخشی و جذب نیروی‌های فکری به نهضت آزادی به‌حساب می‌آمد. در این راستا، کتاب «از آزادی تا شهادت» اثر سید محمود طالقانی، کتاب «راه طی شده» اثر مهندس مهدی بازرگان و کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» اثر دکتر یدالله سحابی، نقش مؤثری برای نهضت ایفا کردند.

در خصوص ضرورت و اهمیت پژوهش حاضر باید گفت، در فرایند انقلاب اسلامی هر یک از گفتمان‌ها مدعی بودند برتری و مقبولیت بیشتری نسبت به سایر گفتمان‌ها نزد مردم دارند. در این راستا، گفتمان نهضت آزادی ایران نیز از طریق کنشگران جریانی خود و منابع فکری آن‌ها مدعی تأثیرگذاری در پیروزی انقلاب

اسلامی بود، تا جایی که مهندس مهدی بازرگان از اعضای نهضت آزادی معتقد بود که نهضت آزادی تنها مخالف جدّی شاه پیش از انقلاب اسلامی می‌باشد. از سوی دیگر، در سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی، بین رهبران و متفکران نهضت آزادی ایران با امام خمینی روابط حسنه و بسیار خوبی برقرار بود؛ تا جایی که یکی از اولین اقدامات امام خمینی پس از پیروزی انقلاب اسلامی، انتصاب بعضی از اعضای نهضت آزادی ایران در مناصب مهم دولتی و حاکمیتی بود. به‌عنوان نمونه، مهندس مهدی بازرگان از اعضای نهضت آزادی ایران از سوی امام خمینی و بنا به پیشنهاد شورای انقلاب به سمت نخست‌وزیر دولت موقت تعیین شد. همچنین آیت‌الله سید محمود طالقانی و یدالله سحابی نیز به‌عنوان اعضای شورای انقلاب نقش ایفا می‌کردند. به همین دلیل، شناخت و آگاهی نسبت به اندیشه‌ها، دال‌ها و مؤلفه‌های گفتمانی نهضت آزادی ایران کمک می‌کند تا مخاطب بیشتر به دلایل اعتماد کارگزاران جمهوری اسلامی در اوایل انقلاب اسلامی به نهضت آزادی پی ببرند. با توجه به مطالب فوق و مشخص شدن نقش کتاب‌های تأثیرگذار در هژمونی گفتمان‌های انقلابی در فرآیند انقلاب اسلامی، پژوهش حاضر درصدد تحلیل محتوای آثار گفتمان نهضت آزادی در فرایند انقلاب اسلامی، با استفاده از روش نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی[1] است. با مشخص شدن مضامین گفتمانی این کتاب‌ها، ماهیت و فلسفه جهت‌گیری‌های جریان‌های سیاسی حاضر در فرآیند انقلاب اسلامی مبرهن و حتی چرایی کنش‌های آن‌ها پس از پیروزی انقلاب برای مخاطبان روشن خواهد شد. همچنین مضامین و محتوای اصلی گفتمان‌های اصلی انقلابی هویدا و ابزاری برای ارزشیابی این جریان‌های فکری به دست خواهد آمد. در بررسی‌های انجام شده، پژوهشی که با بهره‌مندی از نظریه و روش تحلیل گفتمان جیمز پل جی، آثار نهضت آزادی (راه طی شده، از آزادی تا شهادت، قرآن مجید و تکامل موجودات زنده) را مورد بررسی قرار دهد، یافت نشد. لذا، سؤال اصلی پژوهش حاضر آن است که تحلیل گفتمان آثار نهضت آزادی در فرایند انقلاب اسلامی براساس روش نظریه جیمز پل جی، به چه صورت است؟

۱. مبانی نظری و روش

گفتمان، نظامی است که به مخاطب می‌گوید چگونه زبان را در موقعیت‌های کاربردی یا بافتی خاص درک کرده و به‌کار برد (براون و یول، ۱۹۸۳). تحلیل گفتمان عبارت است از فراتر رفتن از صورت‌های قابل‌رؤیت زبان و رسیدن به زمینه‌های اجتماعی و کشف رابطه متقابل میان زبان و فرایندهای اجتماعی. به

1. James Paul Gee

بیان دیگر، تحلیل گفتمان، مطالعه زبان در کاربرد واقعی آن در جهان است؛ یعنی مطالعه زبانی که نه فقط برای بیان چیزها به‌کار می‌رود، بلکه برای انجام چیزها نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. رویکردهای مختلفی در تحلیل گفتمان وجود دارد که برخی از آن‌ها در قلمرو رشته زبان‌شناسی قرار می‌گیرند و رابطه تنگاتنگی با مطالعه دستور زبان دارند. برخی دیگر از رویکردهای تحلیل گفتمان در ارتباط نزدیک با جزئیات دستوری زبان نیستند، ولی با ایده‌ها، مسائل و موضوعاتی که در زبان گفتاری و نوشتاری بیان می‌شوند، پیوند دارند. یکی از مشهورترین تئوری‌های حوزه تحلیل گفتمان، تئوری تحلیل گفتمان جیمز پل جی است. نظریه گفتمان پل جی یکی از پرکاربردترین نظریه‌ها در تشریح نظام متون و شناخت عناصر زبانی آن و ارتباط میان این عناصر است. جیمز پل جی، تحلیل گفتمان را این‌گونه تعریف می‌کند: «تحلیل گفتمان به معنای تحلیل زبان در کاربرد آن است». وی بر این باور است که هر تئوری تحلیل گفتمان شامل مجموعه‌ای از ابزارهاست که به کمک آن‌ها پژوهشگر می‌تواند زبان را در کاربردش تحلیل نماید (جی، ۲۰۱۴، ص۱۰۶). جیمز پل جی گفتمان را چیزی فراتر از زبان قلمداد می‌کند. از نظر وی، گفتمان‌ها همواره شامل هماهنگ کردن زبان با باور داشتن، شیوه عمل، بدن‌ها، تعامل، ارزش‌گذاری، نمادهای غیرزبانی، احساس، لباس‌ها، اشیاء، ابزارها، فناوری‌ها، زمان و مکان است (جی، ۲۰۱۴، ص۱۰۹). به باور جی، یکی از استفاده‌هایی که از زبان می‌شود، این است که به‌وسیله آن کنش‌هایی در جهان صورت می‌گیرد. انجام این کنش‌ها توسط زبان، این امکان را فراهم می‌آورد که چیزهایی که در جهان هست، بهتر و راحت‌تر درك شود. هر زمان که سخنی گفته یا متنی نوشته می‌شود، همیشه و به‌طور هم‌زمان یکی از هفت مولفه زیر در جهان واقع ساخته می‌شود. البته اغلب به‌صورت هم‌زمان، امکان ساخت چندین مؤلفه در جهان وجود دارد. این مؤلفه‌ها که جی آن‌ها را «هفت وظیفه سازندگی» زبان در کاربرد می‌نامد، عبارتند از (جی، ۲۰۱۴؛ ۲۰۱۸):

۱) اهمیت: مخاطب از زبان استفاده می‌کند، **تا** به چیزهایی در جهان معنا و ارزش ببخشد و از راه‌های مختلف آن‌ها را مهم جلوه دهد. چیزهایی در جهان مانند مرگ و زندگی برای اکثر انسان‌ها مهم هستند؛ اما چیزهای دیگری نیز وجود دارند که برای برخی افراد مهم‌تر تلقی می‌شوند، به این معنی که اهمیت چیزها برای افراد مختلف متفاوت است و افراد یکسان هم در موقعیت‌های مختلف به‌گونه‌ای متفاوت به چیزها اهمیت می‌دهند (جی، ۲۰۱۸، ص۱۴۲). لذا، می‌توان گفت که یک قطعه از متن برای معنادار کردن و اهمیت‌بخشی چیزی یا اهمیت نبخشیدن به آن چگونه عمل می‌کند؟

۲) کنش‌ها: زبان نه فقط برای گفتن چیزها، بلکه برای انجام آن‌ها نیز به‌کار می‌رود، حتی اطلاع دادن و آگاهی‌بخشی هم نوعی عمل محسوب می‌شود. انسان‌ها از طریق زبان و به کمک واژه‌ها فعالیت‌هایی انجام

می‌دهند. در این خصوص می‌توان پرسید که هر متنی درصدد است چه فعالیت یا فعالیت‌هایی را به دیگران محول کند تا به‌منزله دستاورد تلقی شود؟

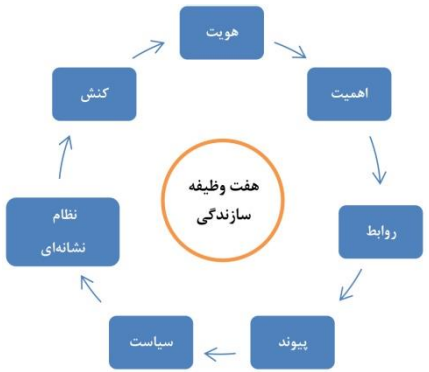
۳) هویت‌ها: انسان‌ها از زبان بهره می‌برند تا به داشتن یک هویت یا نقش خاص در جامعه شناخته شوند. برای استفاده از ابزارهای هویت‌ساز در تحلیل متن، باید به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود: گوینده می‌کوشد چه هویت یا هویت‌هایی را برای خود احراز کند یا به دیگران نسبت دهد؟

۴) رابطه‌ها: از زبان برای ایجاد یا حفظ و تداوم روابطی از انواع گوناگون استفاده می‌شود. این روابط میان هویت‌ها برقرار می‌شود و از این‌رو پیوند تنگاتنگی با ابزارهای هویت‌ساز دارد. برای بهره‌گیری از ابزارهای رابطه‌ساز در تحلیل متن می‌توان پرسش‌هایی از این قبیل را مطرح نمود: در متن چگونه از واژه‌ها و ابزارهای دستوری برای ایجاد، حفظ یا تغییر انواع روابط میان هویت‌ها (گوینده، دیگر افراد، گروه‌های اجتماعی، فرهنگ، سازمان‌ها و نهادها) استفاده شده است؟

۵) سیاست‌ها (توزیع کالاهای اجتماعی): هنگامی که جی از سیاست سخن می‌گوید، منظور او حکومت، احزاب سیاسی یا انتخابات نیست، بلکه منظور وی هر موقعیت و شرایطی است که در آن توزیع کالاهای اجتماعی صورت می‌گیرد (جی، ۲۰۱۴، ص۱۱۴). در این خصوص می‌توان پرسید که چگونه کلمات و قطعات گرامری برای ساختن یک دیدگاه در مورد اینکه چه چیزهایی کالاهای اجتماعی هستند، یا چگونه باید در جامعه توزیع شوند، استفاده می‌شوند؟

۶) پیوندها: ارتباط بین چیزها با یکدیگر در جهان را می‌توان از زوایای مختلفی نگریست و از زبان برای ایجاد یا قطع پیوند میان چیزها استفاده می‌شود. در این خصوص می‌توان پرسید که چگونه کلمات به‌کار رفته در متن، پدیده‌ها را به هم ربط می‌دهند، یا بی‌ربط می‌کنند، یا به پیوندهای میان پدیده‌ها بی‌اعتنایی می‌نمایند؟

۷) نظام‌های نشانه‌ای و دانش: نظام نشانه‌ای عبارت است از هر زبان خاص (مانند روسی، انگلیسی، اسپانیایی و...) یا گونه‌های متفاوتی از یک زبان (مانند زبان حقوق‌دان‌ها، زبان زیست‌شناسان و گویش‌های مختلف یک زبان) یا نظام‌های ارتباطی غیرزبانی (مانند نمودار، تصویر و...). همه این نظام‌های نشانه‌ای برای کسانی که آن‌ها را به‌کار می‌برند، دارای اهمیت‌اند. در این خصوص می‌توان پرسید: چگونه کلمات و گرامر به‌کار رفته در متن، نظام‌های نشانه‌ای خاصی را امتیاز می‌دهند یا از امتیاز محروم می‌کنند؟ (خانیکی و فراهانی، ۱۳۹۴، ص۲۱۱).

نمودار ۱ - برگرفته از نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی

۲. تحلیل گفتمان آثار نهضت آزادی

در ادامه با استفاده از هفت سؤال نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی، ساختار متن آثار نهضت آزادی مانند کتاب‌های «از آزادی تا شهادت» اثر محمود طالقانی، «راه طی شده» اثر مهدی بازرگان، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» اثر یدالله سحابی مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

نمودار ۲ -آثار نهضت آزادی

پرسش ۱: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت» و «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» چه ابعادی از واقعیت (اجتماعی و سیاسی) مهم و برجسته جلوه داده شده است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» به دنبال برجسته‌سازی کلمه «قیامت» است: «آخرین مرحله و صعب‌العبورترین قسمت از راه انبیاء برای بشر، همین مرحله است. برای انبیاء درک این قسمت و اطمینان بر وقوع رستاخیز، از همه مشکل‌تر بوده است. تا جایی که به گفته قرآن کریم، حضرت ابراهیم(ع) از تصور آن ناراحت بود و برای اطمینان قلب خود خواست نشان دهد که چگونه مرده را زنده می‌کند» (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۱۷۷). نویسنده در ادامه می‌گوید: «عالِم نه‌تنها معتقد به حقیقت است و دنیا را پوچ و بی‌اساس نمی‌پندارد، بلکه به وجود یک انتظام کلی و ارتباط قطعی که حاکم بر طبیعت است، یقین دارد. دانشمند عملاً معتقد است که هیچ‌چیز طبیعت بی‌اساس و منشأ نیست و یک نظم واحد متقنِ ازلی در سراسر دنیا جریان

دارد. خداپرست چه می‌گوید؟ او می‌گوید دنیا دارای مبدأ و اساس است. یک ناظم واحد ازلی قادری به نام «خدا» بر سراسر آن حکومت می‌کند. تنها تفاوت در این است که عالِم صحبت از «نظم» می‌کند و موحد از «ناظم» اسم می‌برد» (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۹۹).

نویسنده در کتاب «از آزادی تا شهادت» شکنجه افراد سیاسی در دوران حبس را مهم و برجسته ساخته است: «آن‌ها که دیده‌اند، می‌گویند عده‌ای را که به جرم سوءاستفاده و دزدی اموال عمومی دستگیر کرده‌اند، در بهترین محل‌ها که شبیه ویلا است، نگهداری می‌کنند و انواع وسایل را هم در اختیار آن‌ها می‌گذارند، در حالی‌که حتی پیرمردان و افراد مسن که به زندان‌های سیاسی افتاده‌اند، از حقوق ساده و اولیه خود محروم هستند و با انواع بیماری و ناراحتی‌ها درگیرند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۲). نویسنده همه‌گیری و سراسری بودن اعتراضات در کشور و ورود همه اصناف و گروه‌ها به تجمعات را در کتاب خود مهم و برجسته ساخته است: «در این روزها گروهی مزدور و سفله همچون فاتحان بیگانه و اوباش بی‌اصل‌ونسب زاده در شهرستان‌ها، به تاخت‌وتاز و قتل و حرج زن و مرد بی‌دفاع پرداختند و از یورش به معابد و مجامع دینی و صحن مطهر امام هشتم و مراکز علمی شرم نکردند و مردم را وادار به شعارهای مبتذل طاغوتی و ضد اسلامی نمودند و کشتند و مغازه‌ها و خانه‌ها را به آتش کشیدند و غارت کردند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱۸).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» در بخش ابتدایی، رویدادها و وقایع تاریخی زمین‌شناسی را برجسته کرده است: «در اولین طبقات این دوران، تنوع بسیار در فسیل موجودات و خصوصاً حیوانات مشاهده می‌شود؛ چنانکه غیر از اقسام بسیار متعدد تک‌سلولی‌ها، قالب و بقایای سنگ شده، دسته‌های بزرگی از چندسلولی‌ها به فراوانی در طبقات اولیه دوران اول یافت می‌شود». نویسنده ادامه می‌دهد: «تنوع بسیار جانوران در ابتدای آفرینش، دوران خاص زمین را به همگان یادآوری می‌کند. این شواهد می‌رساند که خلقت حیات سابق بس قدیمی‌تر از اولین دوره عهد اول زمین‌شناسی بوده است» (سحابی، ۱۳۴۴، ص۲۹).

جدول ۱- واقعیت اجتماعی و سیاسی

کتاب	واقعیت اجتماعی و سیاسی مهم و برجسته شده
راه طی شده	احیاء و برجسته‌سازی کلمه «قیامت»
از آزادی تا شهادت	شکنجه افراد سیاسی در دوران حبس، همه‌گیری و سراسری بودن اعتراضات در کشور
قرآن مجید و تکامل	برجسته‌سازی رویدادها و وقایع تاریخی زمین‌شناسی

پرسش ۲: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» کدام

هویت‌های اجتماعی و سیاسی به نمایش گذاشته شده‌اند؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» مفاهیمی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت مسیح، پیغمبر آرین و حضرت محمد(ص) را به‌عنوان هویت‌های اجتماعی و سیاسی کتاب خود به نمایش می‌گذارد.

نویسنده در کتاب «از آزادی تا شهادت» نقش و ویژگی هویتی معلمان و فرهنگیان و نقش هویتی ارتشیان و نظامیان در فرایند انقلاب اسلامی را توضیح می‌دهد.

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» با ارائه نمونه‌هایی از حیوانات، در تلاش است تأثیر آن‌ها را در شکل‌گیری هویت و تکامل موجودات زنده نشان دهد و هویت‌هایی مانند موجودات واسط، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذوحیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان و پستانداران را توضیح می‌دهد.

جدول ۳- هویت‌های اجتماعی و سیاسی

کتاب	هویت‌های اجتماعی و سیاسی به نمایش گذاشته‌شده
راه طی شده	دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت مسیح، پیغمبر آرین و حضرت محمد(ص)
از آزادی تا شهادت	نقش و ویژگی هویتی معلمان و فرهنگیان و نقش هویتی ارتشیان و نظامیان
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	هویت‌هایی مانند موجودات واسط، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذوحیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان و پستانداران

پرسش ۳: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» رابطه‌های انسانی چگونه بوده و چه نوع روابط اجتماعی و سیاسی ساخته شده است؟

نویسنده کتاب «راه طی شده» از چند روابط اجتماعی و سیاسی یاد می‌کند: رابطه جامعه و دین و رابطه الهام هنرمندان و وحی پیغمبران. نویسنده در خصوص رابطه جامعه و دین می‌گوید: «جامعه درواقع شاگرد دست‌پرورده دین است که چون در حدود و امورش به سطح فکر و به زندگی افراد، نزدیک و برای آن‌ها محسوس است و پابه‌پای مردم جلو می‌رود، آسان‌تر و بهتر از ادیان توانسته درک شود و در تربیت انسان نفوذ و اثر داشته باشد، حتی ادیان اصلی را به لباس و قالب خود درآورده و مانند زبان و سایر مؤسسات اجتماعی بر افراد تحمیل کرده است. رفته‌رفته برای مردم این تصور احساس شد که جوامع مانند جوان بالغ شده، می‌توانند از خانه پدری و از شاگرد ادیان خارج شده، با حفظ مختصر محبت، زندگی جداگانه آزادی در پیش بگیرند. چنین می‌گویند که دین زمانی و برای مردمی لازم بود که شعور آن‌ها رشد کافی نکرده و اجتماعاتشان افراد را

در چهارچوب محکم وظایف و در شاهراه روش تعلیم و تربیت درنیاورده بود» (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۱۵۴).

نویسنده کتاب «از آزادی تا شهادت» در خصوص رابطه و شناخت خود از آیت‌الله خمینی می‌نویسد: «من از دوران طلبگی از نزدیک با ایشان بوده‌ام و افکار و نظرات و حسن سوابق ایشان برای همه روشن و آشکار است. حضرت آیت‌الله العظمی خمینی از همان آغاز دارای تقدّس خاص بوده و از هر جهت ممتاز بوده‌اند و هستند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۲). نویسنده در پاسخ به پیام امام خمینی روابط سیاسی و مبارزاتی را چنین بیان می‌کند: «تحمل تبعید و محرومیت و غم امت خوردن‌ها از جانب آن حضرت و تحمل شکنجه‌ها و محکومیت‌های کسانی که در داخل کشور هستند و سایر سربازان امام عصر چون در راه معبودمان پروردگان بی‌همتا و حذف و نفی موانع و طاغوت‌ها در مسیر انسان‌ها به‌سوی کمال مطلق و خالق ذوالجلال است. هزاران سر و جا و وقت عمر فدای آن باد! چراکه ما دل در گرو حاکمیت قسط الهی نهاده‌ایم» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱۱).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» به رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات مذکور در آیه از نظر مرتبه و ترتیبی که در ذکر صفات آن‌ها به‌کار رفته، می‌پردازد و راجع‌به خلقت تدریجی و بستگی نسلی موجودات زنده اشاره می‌کند: «استعمال کلمه «من» مبینی برای مفهوم تکاملی جانوران ذکر شده در آیه شریفه است (سحابی، ۱۳۴۴، ص۶۲).

جدول ۳- روابط اجتماعی و سیاسی

کتاب	روابط اجتماعی و سیاسی ساخته‌شده
راه طی شده	رابطه جامعه و دین و رابطه الهام هنرمندان و وحی پیغمبران
از آزادی تا شهادت	رابطه و شناخت آیت‌الله طالقانی با آیت‌الله خمینی
قرآن مجید و تکامل	رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات مذکور در آیه از نظر مرتبه و ترتیبی که در ذکر صفات آن‌ها به‌کار رفته است.

پرسش ۴: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» چه نوع پیوندهای معناداری میان چیزها (اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها، جمله‌ها و...) با یکدیگر و همچنین میان چیزها و افراد ایجاد شده است؟

نویسنده کتاب «راه طی شده» سعی می‌کند میان اشیاء و پدیده‌ها همچون ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی و ارواح پیوند معناداری برقرار نماید. نویسنده کتاب اشاره به بازگشت مجدد گروه به طبیعت می‌کند: «عکس‌العمل در مقابل لفّاظی‌های قدیم و نجات از بن‌بستی که بشر در آن وارد شده، در قرون جدید

از راه توجه مجدد به طبیعت و نظر در محسوسات تجربی حاصل شد. این یک نوع برگشت به ماده و طبیعت بود؛ ولی البته نه به شدت مادیون؛ حقایق را از راه تجربه و مشاهده، یعنی از حواس بشری که تحت کنترل عقل و منطق باشد، جستجو نمودند. فلاسفه‌ای مانند بیکن و دکارت پیدا شدند که عرابّه دانش و تحقیق بشر را به کلی در جاده جدید یعنی طریق مشاهده و تجربه انداختند. بالنتیجه چنان توسعه‌ای در علوم پیدا شد که هر یک از مباحث کهنه حکمت قدیم، پروبال تازه‌ای گرفت و در فضاهای مخصوص به خود به پروازهای بلند درآمد و علوم مستقلی به نام فیزیک، شیمی، زمین‌شناسی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی تدوین گردید (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۹۵).

نویسنده کتاب «از آزادی تا شهادت» نگرانی و ناراحتی خود را از مطبوعات و جراید بابت تحریف و عدم انتشار مطالب و صحبت‌هایش بدین گونه نشان داده و ابراز می‌کند: «ما در گذشته از مطبوعات دل خوشی نداشتیم و صحبت‌ها و نظرات ما اکثر اوقات تحریف می‌شد، اما به خواست خدا که اکنون مبارزات کارکنان زحمتکش مطبوعات محیط بهتری به وجود آمده است، می‌توانیم مطالب خود را به جراید اظهار کنیم. اگرچه هنوز محدودیت‌هایی برای ما وجود دارد و با توجه به اوضاع و احوال کشور نمی‌توان آزادانه حقایق را اظهار نمود، با این وجود، در اولین فرصت دیدگاه‌های خود را درباره اوضاع به اطلاع مردم خواهم رساند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱).

نویسنده کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» معتقد است که پیوندهای معناداری بین اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها و جمله‌ها دیده می‌شود که به شرح ذیل است: «علوم زیستی امروز هم آب را اساس زندگی می‌داند. چنانکه تمام تحقیقات راجع‌به ساختمان عمومی جسم زنده، می‌رساند که آب و کربن و به عبارت دیگر، کربورهای هیدروژن (هیدروکربن‌ها)، قریب ۹۸ درصد جسم موجود زنده را تشکیل می‌دهند. پس، نتیجه حاصل از بررسی‌های زمین‌شناسی که حیات بر سطح زمین قبل از خلقت آب وجود نداشته است، بر مبنای غیرمتین متکی نیست و انطباق همه این نتایج علمی جز مصداقی از کلام پروردگار حکیم نیست که می‌فرماید: «و جعلنا من الماء کل شیء حی ...» (سحابی، ۱۳۴۴، ص۲۷).

جدول ٤- پیوندها

کتاب	پیوند میان افراد و چیزها
راه طی شده	ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح
از آزادی تا شهادت	نگرانی و ناراحتی از مطبوعات و جراید بابت تحریف و عدم انتشار صحیح مطالب
قرآن مجید و تکامل	پیوندهای معناداری بین اشیاء، رویدادها، پدیده‌ها و جمله‌ها دیده می‌شود.

پرسش ۵: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» چه کنش‌های اجتماعی، چه زبانی و چه غیرزبانی در برابر مسائل صورت گرفته است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» مراحل سه‌گانه که انبیاء به آن رسیده‌اند و می‌خواستند مردم را نیز به آن برسانند را در سه فصل جداگانه به‌طور مفصّل تشریح کرده و مرحله اول راه طی شده را توحید می‌داند: «تا آنجا که تاریخ نشان می‌دهد، قدیمی‌ترین بشر متمدن، بشر بت‌پرست بوده است. این خود اولین قدم یا قیام بشریت در راه توحید است! انسان در آستانه تمدن به این نکته برخورده که در دنیا قانون علت و معلول حکم‌فرما است. هر پدیده‌ای یا اثری که مشاهده می‌شود، ناچار باید مؤثری داشته باشد. البته اهمیت این توجه و اکتشاف به‌هیچ وجه کمتر از اهمیت قانون جاذبه یا شکافتن اتم نیست (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۹۲).

نویسنده در کتاب «از آزادی تا شهادت» معتقد است ملت مسلمان و پیروان امامان به‌حق که سلاحمان حق و حقیقت است و فعلاً از سلاح‌های معمولی دشمن محرومیم و هنوز به‌فرمان مراجع عالی‌قدر زمان جهاد همگانی فرانرسیده است، باید کنش‌ها، عملیات و اقداماتمان براساس شرایط و موازین ذیل باشد:

۱- ضمن برپا داشتن مراسم عزای حسینی، بر مردم لازم است تا آگاهی صحیح و بیشتر از اهداف و وقایع خون‌بار کربلا دریابند، تا برای ادای وظیفه و تحقق بخشیدن به آرمان‌های انسانی و اسلامی و زنده نگه‌داشتن مکتب در برابر یزیدی‌های زمان ایستادگی کنند و شعائر و تظاهرات این ماه‌های سوگواری همگی باید محتوای سیاسی و اعتراضی به وجود رژیم سلطنتی موجود در کشور باشد.

۲- تظاهرات اعتراضی و انقلابی حسینی خود را به‌گونه‌ای تشکل و سازمان دهند که ضمن کسب پیروزی هرچه بیشتر، ضایعات جانی و مالی کمتر باشد.

۳- آنچه بر صفوف پشت جبهه و خانواده‌ها واجب است، مقاومت و آمادگی ذهنی و نفسانی بر تحمل مصائب و مشکلات بیشتر در آینده و حمایت، کمک و تعاون، روحیه بخشیدن به مبارزان و مجاهدان خطوط مقدم جبهه، پناه دادن به مجروحین و کمک‌ها و معالجات اولیه آن‌ها و حمایت مجروحین می‌باشد (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱۵).

نویسنده کنش مبارزاتی ذخیره و احتکار مواد غذایی و نفت به‌وسیله مردم را روا و مناسب نمی‌داند: «ذخیره و احتکار نفت و بنزین و همچنین سایر نیازمندهای اولیه زندگی مانند خواربار و غیره و نگاهداری آن بیش از مصرف روزانه که باعث محروم ماندن دیگران می‌شود، روا نبوده و از نظر شرعی عملی مذموم و ناپسند است. همچنین کارکنان تولیدکننده مواد غذایی نه‌تنها باید از اعتصاب خودداری کنند، بلکه هرچه بیشتر بر تلاش خود در تأمین احتیاجات مواد لبنی بیفزایند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۲۴).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل را به شرح ذیل توضیح می‌دهد: «موجودات زنده وابستگی زیادی به محیط زندگی خود دارند. وقتی شرایط محیط مثل گرما، فشار، نور، مواد غذایی و غیره که خود آن‌ها به‌نوبه خود تابع علل دیگر هستند، تغییر نمایند، بعضی از جانوران به‌تدریج با محیط و شرایط جدید سازش می‌کنند و نسل‌های آن‌ها ادامه می‌یابد، اما بعضی دیگر از موجودات تاب نیاورده، تدریجاً از بین می‌روند و اقسام دیگری جانشین آن‌ها می‌گردند» (سحابی، ۱۳۴۴، ص۲۹).

جدول ۵- کنش‌های اجتماعی

کتاب	کنش‌های اجتماعی در برابر مسائل
راه طی شده	کنش سه‌گانه رسیدن انبیاء به هدف
از آزادی تا شهادت	کنش آگاهی‌بخشی و اطلاع‌رسانی به‌جای کنش مسلّحانه و سخت
از آزادی تا شهادت	کنش مبارزاتی ذخیره و احتکار مواد غذایی و نفت به‌وسیله مردم
قرآن مجید و تکامل	کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل

پرسش ۶: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» چه نوع سیاستی درباره توزیع منافع اجتماعی وجود دارد؟ چه چیزها یا کسانی خوب یا بد هستند؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» با توصیف خیر و شرهای گروه متدینین و گروه متجددین، سعی بر آن دارد نقش آن‌ها در مسیر انبیاء را نشان دهد: «متدینین چون از عمل به دین، اغلب به‌صورت ظاهر و آداب و تشریفات آن توجه داشته و غرض اصلی و نتیجه نهایی را فراموش می‌نمایند و هر کاری را که طبق آن تشریفات و شاخ و برگ‌ها صورت نگیرد، در حکم فسق می‌پندارند، فعالیت‌های دنیای جدید را یک‌سره کفر و زندقه می‌دانند. در عالم عقاید نیز چون مشیّت خدا را غیرناموس طبیعی دنیا می‌دانند و خدا و طبیعت را همیشه مانند یزدان و اهریمن، دو مفهوم مخالف متضاد جلوه می‌دهند، تمام افکار و اعمال دنیای متمدن که مبتنی و متوجه به امور طبیعی مادی محسوس است، به نظر آن‌ها جدال با حق و فرار از راه انبیاء شمرده می‌شود (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۲۲). نویسنده در ادامه ضمن انتقاد به دانشمندان غیر خداپرست در پاسخ به سؤال آن‌ها که می‌گویند چگونه کسی را که نمی‌شناسیم و نمی‌توانیم وصف کنیم، قبول نماییم و اینکه وقتی به خدا قائل شدیم، باید پسِ این برویم که او از کجا آمده و چگونه درست شده است، شرح می‌دهد که: «اولاً هیچ پیغمبری (و بنابراین خود خدا) نخواسته است ما خدا را «کما هو» بشناسیم و وصف کنیم. سهل است که منع هم کرده‌اند؛ و آنچه را ما بتوانیم وصف یا درک کنیم، ناچار از نوع خودمان است، پس خدا نیست؛ بنابراین،

فعلاً نباید توقع چنین معرفتی را از خود داشته باشیم. ثانیاً، وقتی عقب و جلو رفتن مجهول تفاوت نمی‌کند، چرا برخلاف عادت معمولی که در همه چیز و همه‌جا داشته، وقتی که برای هر فعلی فاعلی و برای هر نظمی ناظمی را معرفی می‌کنیم، در مورد فاعل کل و ناظم، چرا اینقدر لجاجت به خرج بدهیم و تکبر و تجاهل نماییم؟ وقتی به قانون احترام می‌گذاریم، چرا به قانون گذار بی‌اعتناء باشیم! (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۱۰۰).

نویسنده در کتاب «از آزادی تا شهادت» برگزاری و دعوت مردم به راهپیمایی بزرگ به مناسبت تاسوعای حسینی را سیاستی قابل‌قبول و مناسب می‌داند: «روز یک‌شنبه روز یادآوری تاسوعای حسین است. روزی که پیشوای شهیدان زیر محاصره و محرومیت از اولین‌ترین حقوق انسانی در برابر هرگونه پیشنهاد سازش و ائتلاف دشمن، نه گفت. دمنه کشتار و خونریزی علیه مردمی که جز حقوق اولیه انسانی خود چیزی نمی‌طلبند، از حدومرز و احصا و عدد گذشت. از گرگان قهرمان تا بوشهر بپا خاسته، از سنندج مبارز تا شهرهای بزرگ زیر مخوف‌ترین و حیله‌گران‌ترین روش‌های جابرانه تاریخ قرار گرفته‌اند. چنین رفتارهای سبعانه‌ای که با ملت آزاده ما می‌شود، در تاریخ مدنیت و شهرنشینی بشری کم‌سابقه است. این ملت جان‌برکف درنهایت خویشتن‌داری، فقط یک کلمه فریاد می‌کنند که ما از ظلم و فساد رژیم موجود به‌جان آمده‌ایم» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱۶). نویسنده در ادامه اضافه می‌کند: «ملت مسلمان ما از سال‌های قبل به‌ویژه از راهپیمایی بزرگ عید فطر تا امروز که به فریادها و تکبیرهای شبانه پرداخته، به مشروع‌ترین و موجه‌ترین صور ممکن رأی خود را نسبت به این رژیم خودکامه وابسته و غرق در فساد اعلام داشته است. ولی رژیمی که از هرگونه پایگاه مردمی و حتی از هدایت و ارشاد عناصری که نسبت به سرنوشت امم و ملل در طول تاریخ بینشی دارند، محروم است و تنها به اتکاء زرّادخانه‌های خود به حمایت از دولی که منافع استعماری‌شان در حفظ این رژیم می‌باشد، شب و روز ملت ما را به سوگ و عزا مبدل کرده است. اینک بار دیگر برای رساندن ندای حق‌طلبانه ملت مسلمان ایران به گوش جهانیان، ما روز یک‌شنبه را که مصادف با تاسوعای حسینی است، به راه‌پیمایی بزرگ که همه طبقات را دربرمی‌گیرد، اختصاص می‌دهیم. باشد که دستگاه حاکم لجوج و سفّاک و نیز دول حامی او، محافل انسانی و آزاده‌ای که همواره به حمایت و دادخواهی ملت‌های مظلوم شهره شده‌اند، از این حرکت قانونی و مسالمت‌جویانه ملت ایران به جوش آیند و مردم ما را برای حاکمیت بر سرنوشت خود آزاد بگذارند» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۱۷).

نویسنده در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» به انتقاد از مفسّرانی که آیه شریفه «فمنهم من یمشی علی بطنه و منهم من یمشی علی رجلین و منهم من یمشی علی اربع» را به شکل نادرست تفسیر می‌کنند، می‌پردازد: «بعضی از مفسّران که فارغ از هدف و مقصود آیه بوده‌اند، به تصور خود، مورد حدود

بحث آیه را توسعه داده، حیوانات خاکی دیگر مثل حشرات و کرم‌ها و امثال آن‌ها را نیز به‌حساب آورده و حتی قید صریح آیه راجع‌به راهروان روی دو پا و چهارپا را به شش‌پاها و حیواناتی که پاهای بیشتر هم دارند، عمومیت داده‌اند! چنین تصوری صحیح و درست نیست و با چنین تعبیری، حکمت علمی و متین آیه به هم می‌خورد» (سحابی، ۱۳۴۴، ص۶۲).

جدول ٦- سیاست‌ها

کتاب	سیاست و خیر و شرها در برابر مسائل
راه طی شده	توصیف خیر و شرهای گروه متدینین و گروه متجددین
از آزادی تا شهادت	برگزاری و دعوت مردم به راهپیمایی بزرگ به مناسبت تاسوعای حسینی
قرآن مجید و تکامل	انتقاد از نحوه تفسیر آیه شریفه «فمنهم من یمشی علی بطنه و منهم من یمشی علی رجلین و منهم من یمشی علی اربع»

پرسش ۷: در کتب «راه طی شده»، «از آزادی تا شهادت»، «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» کدام نظام‌ها نشانه‌ای مناسب، معتبر و دارای امتیاز دانسته شده است؟

نویسنده در کتاب «راه طی شده» معتقد است، گفتمان رسیدن به سعادت مادی و معنوی تلاش همیشگی بشر بوده: «انسان همیشه در جستجوی سعادت بوده است. مخصوصاً انسان غیر خداپرست بیش از سایرین به سعادت مادی خود علاقه داشته و درصدد تأمین منتها درجه تمتع از نعمت‌های طبیعی بوده است» (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۱۲۶). نویسنده در ادامه اشاره می‌کند: «انسان فهمید آن‌طور که تصور می‌کرده و آرزو داشته است، حتی نسبت به نفس خود نیز آزاد و مختار مطلق نیست. اگر سلامتی و راحتی می‌خواهد، باید زیر بار قیود بهداشت برود». نویسنده اضافه می‌کند: «برای موفقیت در جامعه باید خوش‌رو و خوش‌رفتار باشد، تا محبوب واقع شود. صاحب انصاف و جانب‌گیر حق باشد، تا حرفش مؤثر و حقش محفوظ بماند» (بازرگان، ۱۳۳۸، ص۱۳۰).

گفتمان حاکم در کتاب «از آزادی تا شهادت»، شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی است: «همین مردمی که با فریادهای تکبیر در برابر رگبارهای گلوله در خیابان‌ها و بالای بام‌ها و اخیراً راهپیمایی باشکوه و معظم ده‌ها میلیونی روزهای تاسوعا و عاشورا تصمیم قاطع و نظر و خواست‌های صحیح خود را به گوش جهانیان رسانده‌اند و برای به پایان رساندن راهی که در پیش مسئولیت تاریخی که برعهده گرفته‌اند، با همه وجود و هستی خویش آماده‌اند که از دست دادن عزیزان و هرگونه شداید و رنج و کمبودها و گرسنگی را تحمل می‌کنند تا انقلاب اسلامی را به ثمر رسانند. هر حکومتی که در ایران تشکیل بشود، باید در چهارچوب مبارزه

کنونی ملت ایران به رهبری امام خمینی باشد. در غیر این صورت مورد قبول و تایید ملت ایران نیست. اصولاً، در رژیمی که از طرف ملت ایران و قوانین اسلام قانونی نیست، بالطبع مجالس قانون‌گذاری آن تحمیلی و فرمایشی بوده و به‌هیچ‌وجه نماینده واقعی اراده مردم ایران نیست» (طالقانی، ۱۳۵۸، ص۲۳).

گفتمان حاکم در کتاب «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» مبتنی بر تکامل تدریجی موجودات زنده است. در این راستا، نویسنده معتقد است: «نکته مهمی که از مطالعه طبقات زمین و آثار حیاتی آن دستگیر می‌شود، توجه به قرابت و یا پیوستگی نسلی است که در سلسله موجودات زنده به چشم می‌خورد. از مطالعه طبقات پی‌درپی و منظم زمین با تذکر به آنکه هر طبقه دارای اثر جانداران زمان تشکیل آن طبقه است، چنین مستفاد می‌شود که به‌طور کلی لایه‌های جدیدتر دارای آثار و شواهدی از موجودات عالی‌تر و «تأمل یافته‌تر» است. پس، می‌توان در مطالعه طبقات متولی زمین، به پیدایش تدریجی موجودات زنده توجه نمود» (سحابی، ۱۳۴۴، ص۳۲).

جدول ۷- نظام‌های نشانه‌ای و دانش

کتاب	نظام‌های نشانه‌ای و دانش
راه طی شده	گفتمان رسیدن به سعادت مادی و معنوی
از آزادی تا شهادت	شکل‌گیری و پیروزی انقلاب اسلامی
قرآن مجید و تکامل موجودات زنده	گفتمان تکامل تدریجی موجودات زنده

۳. نتیجه‌گیری

در فرایند انقلاب اسلامی گروه‌ها، احزاب و جریان‌های زیادی مشغول به فعالیت علمی و عملی در جهت رسیدن به آرمان‌های خود بودند. هر یک از گروه‌ها از رهبران و نظریه‌پردازانی برخوردار بودند تا به‌وسیله اندیشه‌های آن‌ها بتوانند توده‌ها و پیروان خود را در وهله اول از لحاظ نظری و در مرحله بعد از بُعد عملیاتی مستغنی نمایند. ترویج و انتشار گفتمان جریان‌ها به‌وسیله ابزارهایی چون کاست، مقاله، دست‌نوشته، نوار، کتاب، سخنرانی، شعر، رمان و جزوه صورت می‌گرفت، ولی کتاب مهم‌ترین منبع فکری و از قدرت تأثیرگذاری بیشتری برای تحریک و انگیزش جوانان برخوردار بود. در فرایند انقلاب اسلامی، گفتمان نهضت آزادی در این راستا قدم برداشته و آثار مربوط به رهبران را در اختیار رهروان خود قرار می‌دادند. مهم‌ترین کتب نهضت آزادی، «راه طی شده» اثر مهدی بازرگان، «از آزادی تا شهادت» اثر سید محمود طالقانی و «قرآن مجید و تکامل موجودات زنده» می‌باشد. روش و نظریه مورد استفاده در این پژوهش، نظریه تحلیل گفتمان جیمز پل جی است. نظریه گفتمان پل جی یکی از مهم‌ترین و کارآمدترین نظریه‌ها در توصیف ساختار یک

متن و دستیابی به عناصر زبانی آن و روابط میان این عناصر است. در این پژوهش تلاش شده تا با استفاده از هفت سؤال نظریه جیمز پل جی، ساختار متن کتب گفتمان روشنفکران دینی در غالب هفت وظیفه سازندگی یک متن شامل هویت، اهمیت، روابط، پیوند، سیاست، نظام نشانه‌ای و کنش مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد با توجه به هفت سؤال نظریه جیمز پل جی در آثار و کتب نهضت آزادی، در سؤال نخست نویسندگان مفاهیمی همچون توحید، عبادات، قیامت، شکنجه افراد سیاسی در دوران حبس، همه‌گیری و سراسری بودن اعتراضات در کشور و برجسته‌سازی رویدادها و وقایع تاریخی زمین‌شناسی را مهم و برجسته ساخته‌اند. در سؤال دوم نویسندگان مفاهیمی همچون دنیاپرستان، خداپرستان، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت یوسف، حضرت مسیح، پیغمبر آرین، حضرت محمد(ص)، معلمان و فرهنگیان، ارتشیان، نظامیان، موجودات واسط، مهره‌داران فسیل، ماهی‌ها، ذوحیاتین یا دوزیستان، خزندگان، پرندگان و پستانداران را به‌عنوان یک هویت نشان می‌دهند. در سؤال سوم، ارتباط دسته متدین و دسته متجدد، ارتباط پیغمبران با فلاسفه و دانشمندان، قیاس الهام هنرمندان و وحی پیغمبران، رابطه جامعه و دین، رابطه و شناخت آیت‌الله طالقانی با آیت‌الله خمینی، رابطه میان کیفیت تکامل حیوانات مذکور در آیه از نظر مرتبه و ترتیبی که در ذکر صفات آن‌ها به‌کار رفته است، پرداخته و راجع‌به خلقت تدریجی و بستگی نسلی موجودات زنده توضیح می‌دهند. در سؤال چهارم، نویسندگان برقراری پیوند ریش، عبا، عمامه، انگشتر، بت‌پرستی، ارواح، پیوند میان سوره شریفه «والنازعات» و وضعیت سیاسی کشور را شرح می‌دهند. در سؤال پنجم، نویسندگان کنش معطوف به هدف انبیاء، کنش و واکنش‌های ذی‌نفعان نسبت به علوم جدید، و کنش معطوف به همبستگی را از تمام نیروهای ملت اعم از شیعه یا غیرشیعه، کنش مبارزاتی ذخیره و احتکار مواد غذایی و نفت به‌وسیله مردم، کنش و واکنش‌های موجودات زنده نسبت به محیط زندگی خود و ارتباط آن با تکامل را توضیح می‌دهند. در سؤال ششم، نویسندگان نگاه منفی و انتقادی به استدلال‌های علما و فقهای اسلام نسبت به رابطه توحید و علم، توصیف خیر و شرهای گروه متدینین و گروه متجددین، انتقاد به دانشمندان غیرخداپرست، سیاست همبستگی، حمایت از قربانیان نهضت، روشنگری و تلاش برای آزادی زندانیان سیاسی، انتقاد از سیاست سکوت و عدم توجه نهادهای بین‌المللی به مسئله اعتراضات و تظاهرات در ایران را توضیح می‌دهند. در سؤال هفتم، نویسندگان گفتمان اعتقاد بشر از ابتدا به خالق، شکل‌گیری یک انقلاب دائمی درونی و فرهنگی در مردم، گفتمان تکامل تدریجی موجودات زنده را مناسب و دارای امتیاز می‌دانند.

در انتها به‌عنوان نقد اندیشه‌های متفکران نهضت آزادی ایران بایستی اشاره داشت که نگاه مهندس مهدی بازرگان به انقلاب در ساختار سیاسی، یک نگاه اصلاحی، تدریجی و مسالمت‌آمیز بود. اساساً در افکار و

اندیشه‌های مهندس بازرگان مسئله مبارزه مسلّحانه و مفهوم انقلاب به معنای رادیکال آن جایی نداشت. تمرکز ایشان مبتنی بر آگاهی‌بخشی مردم از طریق وعظ و ترویج کتب به جامعه مخاطب بود. مهندس بازرگان انقلاب را به‌مثابه ماشینی که روی زمین‌های ناهموار حرکت می‌کند، تلقی می‌کرد. به عبارت دیگر، اگرچه بازرگان سلطنت استبدادی ظالمانه و خیانت‌بار حکومت پهلوی را غیرقابل تحمل می‌دانست و با حکومت شاهنشاهی نیز مخالفت داشت، ولی به این ایده که در جهت سقوط نظام سیاسی از ابزار خشونت‌بار، مسلّحانه و انقلابی استفاده شود، در اندیشه‌ها و منابع ایشان دیده نمی‌شود. همچنین یکی از نقدهای وارد بر کتب منتشرشده مهندس مهدی بازرگان آن بود که قدسی و الهی کردن امور زمینی و دنیوی به‌راحتی و با فهم بشر امکان‌پذیر نیست. در خصوص اندیشه آیت‌الله محمود طالقانی نیز بایستی اشاره داشت که ایشان به دنبال اصلاح و احیای دین در جامعه ایران بود. وی بهترین راه بیداری و آگاهی‌بخشی مسلمانان را توجه و تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه می‌دانست. درواقع دال مرکزی گفتمان آیت‌الله محمود طالقانی حول محور بازگشت به دین در جهت اصلاح ساختار سیاسی و جامعه می‌باشد. همچنین درباره اندیشه‌های یدالله سحابی باید گفت، از آنجا که ایشان به دنبال پیوند و ارتباط بین خلقت موجودات زنده و مسئله تکامل تدریجی بشر بود، بسیاری از منتقدان معتقد بودند که امکان جمع و آشتی مسئله الهی و مسئله دنیوی به‌راحتی امکان‌پذیر نیست. همچنین منتقدان اشاره داشتند که نظریه ایشان از نظریه تکامل داروینیسم الهام گرفته که اساساً با تفکرات و اندیشه‌های اسلامی در تضاد است. به همین دلیل امکان تطابق و تجانس مسئله تکامل با اندیشه‌های دینی و اسلامی مهیاء نیست.

منـابـع

بازرگان، مهدی (۱۳۳۸). *مباحث بنیادین: راه طی شده؛ عشق و پرستش ذره بی‌انتها*. بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، انتشارات قلعه.

خانیکی، هادی؛ فراهانی، مژگان (۱۳۹۴). قدرت و پادقدرت جنسیتی در سینمای ایران؛ مقایسه تطبیقی آثار تهمینه میلانی و رخشان بنی‌اعتماد. *زن در فرهنگ و هنر*، ۷(۲).

سحابی، یدالله (۱۳۴۴). *قرآن مجید و تکامل موجودات زنده*. تهران: انتشارات شرکت سهامی انتشار.

طالقانی، سید محمود (۱۳۵۸). *از آزادی تا شهادت*. موسسه خدمات فرهنگی رسا، انتشارات ابوذر.

فوزی، یحیی (۱۳۸۳). مبانی اندیشه‌ای گروه‌های سیاسی اسلام‌گرا در ایران قبل از انقلاب اسلامی (قسمت دوم). *متین*، شماره ۲۷، صص۸۵-۱۰۰.

Brown, G. & Yule, G. (1983). *Discourse Analysis. Cambridge Textbooks in Linguistics*. Cambridge University Press.

Gee, J. P. (2014). *How to do discourse analysis: a toolkit* (2nd ed). New York, NY: Routledge.

Gee, J. P. (2018). *Introducing discourse analysis: From grammar to society*. New York. NY: Routledge.